

OBIČNI LJUDI – DOBROVOLJNI DŽELATI:
SPOR OKO (NEMAČKOG) ANTISEMITIZMA

Biblioteka
MINIMA

Za izdavače
Bora Babić, direktorka
Petar Bojanić, direktor

Urednik
Petar Bojanić

Recenzenti
Dragana Stojanović
Mladenka Ivanković
Milivoj Bešlin

DANIJEL JONA GOLDHAGEN
KRISTOFER ROBERT BRAUNING

**OBIČNI LJUDI –
DOBROVOLJNI
DŽELATI:**

Spor oko (nemačkog) antisemitizma

Preveli, priredili i uvodnu studiju napisali

Nada Banjanin Đuričić

Predrag Krstić

AKADEMSKA KNJIGA
NOVI SAD

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I
DRUŠTVENU TEORIJU BEOGRAD

Naslovi originala

Daniel J. Goldhagen

„Presentation on *Hitler's Willing Executioners*“, u:
Daniel Jonah Goldhagen, Christopher R. Browning,
Leon Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary
Men“ Debate: Selections From the Symposium, April 8,
1996*, Washington, D.C.: United States Holocaust
Research Institute, 2001, treće izdanje, str. 1–13.

Christopher R. Browning

„Daniel Goldhagen's *Willing Executioners*“, u:
Daniel Jonah Goldhagen, Christopher R Browning, Leon
Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary Men“
Debate: Selections From the Symposium, April 8, 1996*,
Washington, D.C.: United States Holocaust Research
Institute, 2001, treće izdanje, str. 15–28.

© Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2019.

SADRŽAJ

Nada Banjanin Đuričić, Predrag Krstić Mračne knjige o još mračnijoj stvarnosti: provokacija „Goldhagen“ i debatovanja (Predgovor)	7
Danijel J. Goldhagen Izlaganje o <i>Hitlerovim</i> <i>dobrovoljnim dželatima</i>	59
Kristofer R. Brauning Dobrovoljni dželati Danijela Goldhagena	93

MRAČNE KNJIGE O JOŠ MRAČNIJOJ STVARNOSTI: PROVOKACIJA „GOLDHAGEN“ I DEBATOVANJA

Kristofer Brauning (Christopher Browning) mogao bi biti poznat domaćoj čitalačkoj publici i po svojoj studiji slučaja „Konačno rešenje u Srbiji – *Judenlager* na Sajmištu“, koja je izvorno objavljena 1983. (Browning 1983), a u prevodu na srpski jezik, u nekoliko navrata, znatno kasnije. U njoj ovaj američki istoričar ispituje ulogu logora Sajmište u Beogradu u stvaranju represivnog okupacionog sistema i, naročito, u ostvarenju nacističkog cilja eliminacije jevrejskog stanovništva. Analizirajući uslove u logoru, tehnike masovnih ubistava, komandni sistem i biografije ubica, Brauning u Sajmištu, logoru u kojem je za samo nekoliko meseci sistematski pobijeno 7.500 Jevreja iz Srbije, detektuje jednu od prvih primeana „konačnog rešenja“. Taj zločin treba posmatrati kao „sastavni deo šireg plana za uništenje

evropskih Jevreja“, jer je već tu – dodali bismo, na našu sramotu – po prvi put nagoveštena ona „efikasnost i rutinska bezličnost koje će biti usavršene u logorima smrti“ (Brauning 2007: 197, 194).

Ostavimo poslovičnu „efikasnost“ za ovu priliku po strani. „Bezličnost“ je upečatljivija. Brauning naime primećuje da „osoblje dodeljeno operaciji dušegupke u logoru Sajmište nije bilo sastavljeno od okorelih veterana, s ranijim iskustvima u programu eutanazije, ili u sistemu koncentracionih logora“, da su ga sačinjavali „ljudi s relativno neodređenim i beznačajnim karijerama“ u vojnoj hijerarhiji, ali da je, uprkos pomanjkanju posebne obuke i iskustva, ono moglo delotvorno da se „koristi za obavljanje zadatka masovnog ubijanja“ (Brauning 2007: 194). Ideološka indoktriniranost, disciplinovanost, obučenost, lojalnost, poslušnost – sve te odlike koje se uobičajeno pripisuju pripadnicima SS-a nisu bile presudne. Sposobnost „običnih ljudi“ za masovna ubistva i „produktivnost“ u njihovom izvršenju ovde su omogućili specijalizacija i podela rada, strogo definisanje i ograničenje uloga do najnižih nivoa organizacije, kao i rutinizacija sprovođenja zadataka (Brauning 2007: 194). Organizatori su iskoristili „male ljude“ za „jedno od onih ubistava izvršenih za pisacim stolom“, sve doći na sudu SS potporučnik Hervert Andorfer

(Herbert Andorfer), komandant logora Sajmište od januara 1942. godine.¹

Ali dok su u demonskom okrilju dušegupke Sajmišta učesnici u zločinu „mogli da se brane od saznanja da oni lično i neposredno učestvuju u ubijanju“, a žrtve su „u njihovoj svesti mogle ostati neka depersonalizovana apstrakcija“, to jamačno nije mogao biti slučaj kada se radi o pripadnicima rezervnih policijskih bataljona koji su u Poljskoj brutalno ubijali svoje žrtve iz neposredne blizine. Tako će Brauning potom pokušati da objasni masakre 101. rezervnog policijskog bataljona u Juzefovu i da pokaže kako su obični ljudi, rezervisti bez ikakve posebne pripreme ili obuke, kadri da postanu i neposredni izvršioци, brutalni zločinci. Umesto podelu rada i specijalizaciju, objašnjenje sada ističe situacione i institucionalne faktore.

U knjizi *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, izvorno objavljenoj 1992, a kod nas prevedenoj 2004. godine, Brauningova glavna teza je, moglo bi se reći, ta da je za izvršenje zločina bila presudna državna politika. On je, naravno, svestan složenosti ponašanja svakog ljudskog bića, naročito u ekstremnim okolnostima, kao i „jedne vrste

¹ Sudenje Andorferu, III, 3–31, 65–70; citirano prema Brauning 2007: 195.

drskosti“ u pristupu historičara koji pokušava da takvo ponašanje objasni. Ali onespokojavajući karakter priče o 101. rezervnom policijskom bataljonu, priče o običnim ljudima, nagoni ga da oprezno nastavi:

Rezervni policajci su se suočili sa izborom, a većina njih je počinila užasna dela. Ali oni koji su ubijali ne mogu biti oslobođeni odgovornosti za svoje postupke primedbom da bi bilo ko u toj situaciji postupio isto kao i oni. Jer čak i među njima, neki su odbili da ubijaju, a drugi su prestali da ubijaju. Na kraju krajeva, ljudska odgovornost je stvar pojedinca. (Brauning 2004: 274–275)

Uznemirujuće implikacije kolektivnog ponašanja 101. rezervnog policijskog bataljona odnose se na savremeni, ili možda svedremeni, možda i sveprisutni, univerzalni karakter motivacionih okolnosti koje su ga proizvele. Nisu li sva društva, ili makar sva ona društva koja su obeležena tradicijom rasizma i opsednuta psihozom rata, na konstitutivan način izložena mogućnosti takvih nepočinstava?

Sva društva utiču na ljude da poštuju autoritet i da mu se povinuju; društvo zbilja

drugačije ne bi moglo ni da funkcioniše. Ljudi svugde priželjkuju napredovanje u karijeri. U svakom društvu kompleksnost života i, kao posledice, birokratizacija i specijalizacija umanjuju osećaj lične odgovornosti onih koji sprovode zvaničnu politiku. Unutar svake društvene zajednice razne grupe vrše ogroman pritisak na ponašanje svojih članova i propisuju moralne norme. Ako su ljudi 101. rezervnog policijskog bataljona mogli da postanu ubice pod takvim okolnostima, koja grupa ljudi to ne može? (Brauning 2004: 275)

* * *

Danijel Jona Goldhagen (Daniel Jonah Goldhagen) 1996. godine objavljuje *Hitlerove dobrovoljne dželate*. Njegova glavna teza je pak hotimice artikulisana kao antiteza, kao reakcija na nalaze Brauningove knjige. On naime izričito tvrdi da „konvencionalna“ tumačenja ne mogu objasniti postupke počinilaca.

Smesta se može odbaciti svako tumačenje koje se oslanja na shvatanje da su počinio delali pod spoljašnjom prinudom, ili čak jer su pogrešno pretpostavljali da nemaju kud

do da ubijaju... Može se sa sigurnošću reći da u istoriji Holokausta nikada nijedan Nemač, bio on esesovac ili ne, nije bio ubijen, poslat u koncentracioni logor, utamničen niti ozbiljno kažnjen jer je odbio da ubija Jevreje.

(Goldhagen 1998: 395–396)

Ali ne samo shvatanja prema kojem su počinoci bili prisiljeni da učestvuju u genocidu, već i ona da su bez razmišljanja, poslušno izvršavali naređenja države, kao i opravdanja da su ubijali zbog društvenog i psihološkog pritiska, zbog izgleda za lično napredovanje, zato što nisu shvatali ili se nisu osećali odgovornim za ono što rade usled tobožnje fragmentacije zadataka – nijedno od tih tumačenja (više) nije održivo. Ona, naime, prema Goldhagenovom mišljenju, ignorišu one brojne radnje počinioca – pre svih njihovu „endemsku surovost“ – koje Goldhagen u svojoj knjizi naročito naglašava i detaljno opisuje.

Za nacističke zločine bili su presudni, ukratko, ne situacioni, nego kulturni i ideološki faktori, tačnije duboko ukorenjen i široko rasprostranjen antisemitizam Nemaca. Takav antisemitizam ishodio je pokušajem realizacije viševekovnog plana neutralizaci-

je Jevreja, koji su bili viđeni kao kardinalna pretnja, kao neizdrživo „neprijatni drugi“, konačno, kao glavni javni neprijatelj ili čak kao kosmičko zlo. To objašnjenje – „da je počini-
oce, ‘obične Nemce’ nadahnjivao osobeni *tip* antisemitizma koji ih je naveo na zaključak da *Jevreji treba da umru*“ (Goldhagen 1998: 20) – Goldhagen smatra novim, prodornim, nezaobilaznim i nadalje obavezujućim za naučnu literaturu o počiniocima Judeocida.

Uverenja počinilaca, njihova osobena vrsta antisemitizma, mada očito ne i jedini izvor, bila su, tvrdim, najvažniji i neophodan izvor njihovog delanja i moraju se nalaziti u središtu svakog objašnjenja o njima. Prosto rečeno, pošto su uzeli u obzir svoja uverenja i moralna načela i zaključili da je masovno uništenje Jevreja ispravno, počinioci nisu *želeli* da kažu „ne“. (Goldhagen 1998: 20)

Na osnovu iste one obimne građe koju je koristio i Brauning četiri godine ranije, Goldhagen želi da pokaže kako je „eliminatorski antisemitizam“ konstanta nemačke kulture makar od druge polovine devetnaestog veka pa, opet makar, sve do kraja Drugog svetskog rata, te da su, sledstveno, bezmalo svi „obični“

Nemci, u tom razdoblju i u izvesnom stepenu, usvojili i/ili gajili mržnju prema Jevrejima. Nationalsocijalistički režim im je posle 1933. konačno „samo“ pružio priliku da ostvare svoje ubilačke želje i postanu „genocidni dželati“ (Goldhagen 1998: 293).

Po odbacivanju „konvencionalnih“ tumačenja, dakle, preostaje jedino objašnjenje da je „demonološki“, „virulentan“ i na rasnom principu zasnovan antisemitizam predstavljao onu „zajedničku spoznajnu strukturu počinitelja i nemačkog društva uopšte“. Nemački počinioci bili su saglasni, a ne nevoljni masovni dželati. To su jednostavno bili obični muškarci i žene koji su, verni svojim antisemitskim uverenjima eliminatorskog karaktera, verni *antisemit-skom kredo svoje kulture*, smatrali da je pokolj opravdan (Goldhagen 1998: 409). Inače, ako se ne bi uzela u obzir ta njihova slika Jevreja, teško bi bilo objasniti onu „jarost“, „okrutnost, ponižavanje, porugu i mefistofelski smeh“ koji su pratili krvavi pir nacista, onu „razularenu, spontanu i nenaređenu surovost“ koju su ispoljili „obični Nemci koji su se skoro preko noći pretvorili u krvnike“, onaj višak okrutnosti i u tom smislu ono, na kraju krajeva, neprofesionalno, nedželatsko ponašanje „dželata jevrejskog naroda“.

Na slici: SS oficiri i žene na seoskom odmaralištu Zolahite (Solahütte), u blizini logora Aušvic Birkenau u Poljskoj, 1944. godine.

U njihovim očima *der Jude* nije samo gnusni teški zločinac. On je ovozemaljski demon, „prilagodljiv demon propadanja ljudskog roda“... Bezbrojna su zla za koja je *der Jude* kriv. On je glavni tvorac nereda, meteža i krvavih potresa koji su mučili svet. [...] Oni [Jevreji] su gori od kolere, kuge, sifilisa..., gori su od požara, gladi, pucanja brane, strašne suše, najgora najezde skakavaca, otrovnog gasa – gori od svega toga, jer te nepogode uništavaju samo nemački narod, a oni pak samu Nemačku. (Goldhagen 1998: 414–415)

Goldhagen objašnjava jedinstven položaj koji su Jevreji zauzimali u uobrazilji Nemaca, navo-

deći početni stih jedne dečje knjige iz 1936. godine: „Jevrejinu je otac đavo“ (Kamenetsky 1984: 166; Goldhagen 1998: 606): nacionalsocijalisti nisu smatrali čak ni da je to „zlo čeljade“ u srodstvu s „nižim rasama“, već da uopšte i nije ljudsko biće, da ispada iz svih hijerarhija ljudskog roda, da je rasa *sui generis*, „antirasa“ (*Gegenrasse*). Jevrejin naprosto nije bio „niže biće“ kao druga „niža bića“, već ga je „uviđanje“ njegove moralne izopačenost kvalifikovalo za „sirovinu svega što je negativno“, navodi, opet, Goldhagen Himlerovu (Himmler) sintagmu skovanu 1938. godine pri obraćanju skupu SS generala (Ackerman 1970: 160; Goldhagen 1998: 607). U nemačkoj slici Jevreja „visprenost i prepredenost“ spojili su se s „nepomirljivom zlonamernosti“ i tek takvo „uverenje“ o njihovoj prirodi omogućilo je da i obični Nemci u Jevrejima vide „najvećeg smrtnog neprijatelja“ s kojim se treba obračunati kao ni sa jednim drugim narodom – narod dakle koji će „naposljetku morati da unište“ (Goldhagen 1998: 428).

Uverenja, koja su već nakon Hitlerovog preuzimanja vlasti predstavljala zajedničko svojstvo nemačkog naroda i koja su ga navela da se saglasi s eliminacionističkim merama tridesetih godina i da u njima učestvuje, bila su

uverenja koja nisu pripremila samo one Nemce koji su usled okolnosti, slučaja ili vlastite odluke završili kao zločinci, već i veliku većinu Nemaca da razume radikalno istrebljenje jevrejskog naroda, da se s njim saglasi i da mu, kad je moguće, da svoj doprinos. Neizbežna je istina da je nemačka politička kultura u pogledu Jevreja evoluirala do te tačke da su obični, prosečni Nemci u ogromnom broju postali Hitlerovi dobrovoljni dželati, dok je većina njihovih ostalih sunarodnika bila sposobna da to bude. (Goldhagen 1998: 471)

Goldhagen u istorijske rekonstrukcije, posle dominacije društvenih struktura, vraća ideologiju, vraća „uverenja“ kao onu odlučujuću pokretačku snagu koja – u ovom i možda ne samo u ovom slučaju – omogućuje odlučno postupanje. „Kulturni model“ Jevreja postaje presudan – za onu „moć suđenja“ koja se saglašava s istrebljivačkim programom i učestvuje u njemu. Naravno, Hitler i nacisti inicirali su progon i, kasnije, pokolj Jevreja, ali je prethodno već postojeći antisemitizam nemačkog naroda – uz žalosno malobrojne izuzetke – načelno i/ili svesrdno odobrio i ovlastio program eliminacije (Goldhagen 1998: 465). SS general Erich fon dem Bah-Celevski (Erich von dem Bach-Zelewski) ovog puta

se p(r)oziva da posvedoči istinitost te dijagnoze. Na suđenju glavnim ratnim zločincima u Nirnbergu, objašnjavajući odnos između nacističke ideologije i nemačkih zločina, pa i genocidnog pokolja koji su u Sovjetskom Savezu počinile *Einsatzgruppen*, on izjavljuje: „Ukoliko se godinama, decenijama propoveda da su Sloveni niža rasa, da Jevreji uopšte nisu ljudska bića, onda krajnji ishod neumitno mora biti takva eksplozija“ (prema Goldhagen 1998: 340).

Utkan u kulturni model Nemačke, genocid je tako, i pre genocida, bio tu. Goldhagen je naime uveren i uverava da se genocid već nalazio u „diskursu nemačkog društva“, u njegovom „jeziku i osećanju“, u samoj njenoj „strukturi spoznaje“, pa onda i u „protogenocidnoj praksi društva tridesetih godina“. Tek stoga – tek u takvim „podesnim uslovima“ – eliminatorski antisemitizam mogao je ili morao „metastazirati u svoj najopakiji istrebljivački oblik“, a „obični Nemci“ postati – „dobrovoljne genocidne ubice“ (Goldhagen 1998: 466).

* * *

Osmog aprila 1996. godine, u Vašingtonu, u Memorijalnom muzeju Holokausta Sjedinjenih Američkih Država, u organizaciji ogranka Muze-

ja – Instituta za istraživanje Holokausta – odigrao se Brauningov i Goldhagenov susret, debata ili prva runda njihove i ne samo njihove debate, jedna „večernja konferencija“ koja je potrajala četiri sata, jedan „simpozijum“ kojem je, pored uglednih pisaca i naučnika, prisustvovalo i nekoliko stotina posetilaca. Stožerne priloge Goldhagena i Brauninga – s kojima ovom knjigom prvi put upoznajemo domaću publiku – pratila je diskusija u kojoj su učestvovali možda manje istaknuti, ali ne manje priznati i zaslužni, između sebe i disciplinarno i metodički često veoma udaljeni izučavaoci Holokausta: Konrad Kvejt (Konrad Kweit), Moris Šapiro (Maurice C. Shapiro), Loris Langer (Lawrence Langer), Jehuda Bauer (Yehuda Bauer), Ričard Brajtmn (Richard Breitman) i Hans-Hajnrih Vilhelm (Hans-Heinrich Wilhelm). Prema svedočenju Majkla Berenbauma (Michael Berenbaum), direktora Instituta za istraživanja Holokausta Sjedinjenih Država, rasprava je bila intenzivna, a neretko i oštra i ogorčena: „Bili smo iznenađeni njenom žestinom i, povremeno, nepristojnošću“ (Berenbaum 2001: i).

U ovom uvodu nećemo se posebno zadržavati na sadržaju Goldhagenovog i Brauningovog izlaganja. Verujemo da kompletan i brižljiv prevod njihovih priloga dovoljno govori i o njihovim pozicijama i o tačkama sporenja koje

će inspirisati živu, i u svojim najintenzivnijim razdobljima i u najboljim izdancima plodnu diskusiju. U svakom slučaju, vašingtonska konferencija na kojoj su skupa nastupili, koja je izazvala veliko interesovanje i brojne replike, pokazala je da se razumevanje Holokausta, možda ponovo, posle jednog perioda u kome je pristup tom predmetu bio zanemaren, okuplja oko pitanja počinilaca zločina: ko su oni, ti „obični ljudi“ i/a zločinci, zapravo bili; kakvi su bili ideološka zaleđa i mentalni sklopovi ne nacističkih lidera već onih „običnih“ Nemaca, izvršitelja, egzekutora; šta im je omogućilo da svoje zadatke revnosno obavljaju iz dana u dan; šta je, najzad, u njima ili oko njih, pokrenulo evoluciju od verskog, preko političkog, do rasiističkog istrebljivačkog antisemitizma?... Kako, ukratko, objasniti ono što se od početnih pokušaja razumevanja Holokausta čini ako ne neobjašnjivim, onda najteže objašnjivim: kako je Holokaust uopšte bio moguć, šta je i kakva je bila ta neodoljiva sila, ta volja ili nevolja, koja je od običnih ljudi uspela da napravi zločince?

Ako je sve do kasnih šezdesetih godina prošlog veka, u pokušaju da se odgovori na ova pitanja, rečnik koji je korišćen da bi se opisali nacistički počinioци najčešće obilovao njihovom demonizacijom (Baruch 2015) – oni su prikazi-

vani kao monstrumi, bolesnici, umobolna čudovišta – sa Brauningom, a onda i s Goldhagenom, nepovratno nastupa preorijentacija u pristupu predmetu istraživanja. „Obični ljudi“ ostaju obični, ali je utoliko postalo manje jasno kako je bilo moguće da oni, štaviše milioni običnih ljudi, postupaju monstrozno, brutalno, zločinački, s kakvim motivima i s kakvom odgovornošću, pred kim i pred čim.

Saglasnost u pogledu pitanja omogućava sporenje oko odgovora. Unajkraće, nema sumnje da Brauning odgovor pronalazi u organizacionoj i zakonodavnoj strukturi nacističke države, u poslušnosti, u želji za napredovanjem, u birokratiji i specijalizaciji poslova pri izvršenju zločina; a Goldhagen – u dubokoj i rasprostranjenoj mržnji Nemaca prema Jevrejima, koja se razvila u posebnu vrstu eliminatorskog antisemitizma. Goldhagenova teza pokazala se provokativnijom, jednostavnijom, elegantnijom, direktnijom i – rekli bismo, stoga, po političkim implikacijama više nego po strogo naučnim – izazovnijom za komentarisanje. Prerastanje „običnih ljudi“ u zločince zaslužilo je pažnju šire javnosti tek kada je tim ljudima oduzet svaki izgovor, svako opravdanje, ili pak kada su, nasuprot tome i naizgled paradoksalno, u dobroj meri upravo dezindividualizovani ili „dehumanizovani“ kolektivnom

interiorizacijom doznačene doktrine. Stoga se i čitava, već dvoipodecenijska debata o njima, nazvana po zastupniku takve teze – dobrim delom pretvorila u raspravu o „kolektivnoj odgovornosti“. Brauningovo početno premeštanje težišta na „obične ljude“ potisnula je oštrija koncepcija, a njegovo nijansirano i složeno objašnjenje nije moglo izazvati opštije interesovanje.

Donekle možda i s pravom. Čini(lo) se da se Brauning, uprkos bacanju dragocenog svetla na poseban segment neposrednih počinilaca, pridržava one „konvencionalne“, mnogi bi rekli i jedino naučno odgovorne, „multifaktorske“ metodologije, koja, osim temom i minucioznom potkrepljenošću, ne odstupa od dotadašnjeg glavnog toka studija Holokausta. Naime, istorijska i sociološka izučavanja nacističke države decenijama su se usredsređivala na nesumnjivo važna pitanja političke, birokratske i pravne strukture koja je omogućila masovno istrebljenje. Sledstveno tome, uloga antisemitizma, i kad je prepoznavana kao ključna, bila je makar delom zamračena raspravom o prirodi upravljačkog aparata nacističke države. Istoričari su ili „intencionalistički“ tumačili Hitlerov režim i razotkrivali zločinački plan na samim počecima nacističkog uspona na vlast, ili „funkcionalistički“, evolutivnije, udobno smeštali takvu

politiku i praksu masovnog istrebljenja u istorijski kontekst. Oba pristupa znatno su obogatila razumevanje Holokausta, ali po cenu dubljeg razumevanja antisemitizma kao upravo onog „fenomena“ koji se nalazi(o) u srži evropske i pogotovo nemačke istorije, politike, filozofije i prava.² Goldhagenova knjiga, rasprave koje su se o njoj i povodom nje povele, njena velika popularnost s jedne strane i mnogobrojna osporavanja stručnjaka njenog „dekontekstualizovanog“, neadekvatnog tematizovanja endemski nemačkog „istrebljivačkog“ antisemitizma s druge strane, vratili su u centar pažnje, barem na nekoliko godina s kraja prošlog milenijuma, pa s izvesnim prekidima sve do danas, vezu antisemitizma i nacističke države, neposredno ili posredno podstičući njeno ponovno, ako se sme reći, sve razboritije i pedantnije izučavanje (videti, na primer, Shandley 1998; Seymour 2007; Kautz 2009).

Ali ne radi se samo, pa možda ni prevashodno, o interpretativnom arhiviranju prošlosti. Sama debata o nacističkom antisemitizmu odigravala se u određenom istorijskom kontekstu – koji je obeležavalo isto to pitanje antisemitizma ili pitanje istog tog antisemitizma. Naime,

² U tom pogledu videti informativne koliko i inspirativne knjige Aly & Heim 1991; Aschheim 2001.

razumevanje antisemitizma Trećeg rajha, prema mnogim teoretičarima (recimo, Kühner 2007: 32), ima poseban značaj upravo zato što po posledicama i dalje utiče na neprijateljstvo prema Jevrejima i karakteriše njegovu savremenu formu. Kakav je (bio) taj antisemitizam i kako se do njega dospelo?

Već ranije projavljeni nemački antisemitizam – u tome se tumačenja slažu – 1933. godine, s preuzimanjem vlasti Nacionalsocijalističke radničke partije Nemačke, postao je državna doktrina i dobio novu dimenziju. Učenje i principi antisemitizma, pa i pristupi rešavanju „jevrejskog pitanja“, koje je već sadržao partijski program, postali su deo iliti cilj vladine politike (Benz 2004: 111). Terorističke i propagandne kampanje sada su bile praćene političkim i administrativnim merama, a izolovani bojkoti Jevreja pretvorili su se u sistematsko isključivanje i diskriminaciju: ukidanje pravne jednakosti, oduzimanje prava glasa, eksproprijacija imovine Jevreja, njihovo uklanjanje iz administracije, proterivanje iz ekonomskog života, najzad i „krvna“ diferencijacija, te zvanična, simbolička i stvarna stigmatizacija (videti, recimo, Berding 1988: 105, 231; Bergmann 2002: 105; Claussen 1987: 9). Sve to i tek to je, dodatno podstaknuto ratnim okolnostima, popločalo put pokušaju

„konačnog rešenja“, iskorenjivanja „jevrejske rase“ u logorima smrti (videti Pfahl-Traugher 2002: 127). Ako i nije bilo konkretnih, dugoročnih planova, genocid je sledio logiku antisemitizma nacionalsocijalista (Bergmann 2002: 102; Benz 2004: 112), upravo onog „rasnog“ antisemitizma koji će Goldhagen nazvati „eliminatorskim“ i koji će, za razliku od hrišćanskog „antijudaizma“, podrazumevati „proterivanje i uništenje“ (Rensmann 2004: 336; Benz 2004: 85; Kühner 2010: 33).

Takva forma ili deformacija antisemitizma zaokupljaće javne debate od početka poslednje decenije prošlog veka u Nemačkoj. Kažemo u množini, debate, jer imamo u vidu i raspravu koja se od 1989. godine vodila o izgradnji „Memorijala Holokausta“ (*Holocaust-Mahnmal*), to jest, zvaničnije, „Spomen-obeležja ubijenim Jevrejima Evrope“ u Berlinu, raspravu koja je zaključena odlukom o gradnji tek 1999. godine. U vidu imamo i diskusiju o „Izložbi o zločinima Vermahta“, poznatiju pod indikativno skraćenim nazivom „Izložba Vermahta“, koja je pokrenuta 1995, kao i intenzivne rasprave koje se od 1998. godine vode o obeštećenju za prisilne radnike pod nacizmom (videti Kühner 2010: 68). Najčešća i najčešće neizrečena tema svih tih sporova bili su (ne)ispravni diskursi ophođenja

nove nemačke „istorijske politike“ prema nacističkoj prošlosti.³

Debata o Goldhagenu (*Goldhagen-Debatte*) verovatno je bila središte te vehementne javne rasprave devedesetih, rasprave koja procenjuje nemačku krivicu i/za antisemitizam nacističkog doba. Predmet Goldhagenovog istraživanja – kako je nastao Holokaust i zašto se odigrao u Nemačkoj – nije bio sporan, naprotiv. Međutim, njegovi rezultati i, delom, korišćene metode u toj su meri dale povod kritici da je sadržaj studije u raspravama uglavnom zanemarivan za račun brojnih sumnjičavih i samosvojnih odgovora na njen motiv i pristup. Jasnoća iznetih teza – Holokaust je rezultat „eliminatorskog antisemitizma“ čiji je beskompromisni cilj bio uništenje Jevreja; takav antisemitizam bio je karakterističan za Nemce; Holokaust je specifično nemački projekt i samo se u Nemačkoj mogao desiti, jer je neprijateljstvo prema Jevrejima baštinjeno i uzgajano vekovima u jednoj posebnoj političkoj kulturi;⁴

³ Za raspravu o rat/dnim naknadama videti Rensmann 2004: 428–441; za kasniju i, sa obrnutim predznakom, ipak po oštrini i žestini sličnu debatu o Goldhagenu, „debatu o Finkelsteinu“, naime o njegovoj knjizi „Industrija Holokausta“ (Finkelstein 2000), videti Surmann 2001; Piper 2001; Steinberger 2001. Rasprava o „Vermaht-izložbi“ može se pronaći u Leggewie & Meyer 2005: 113–118 i, opštije, u Reemtsma 2005.

⁴ Za takvu zaoštrenu interpretaciju uporediti Pfahl-Traugher 2002: 7; Schoeps 1996a: 9.

antisemitska, dakle, nije bila samo rukovodeća elita, već su bezmalo svi Nemci dali svoj doprinos ili su mogli dati svoj doprinos i kao počinioci zločina – potkrepljena još i živopisnim prikazima zverstava, izazvala je i do danas izaziva neku vrstu „odbrambenog mehanizma“, karakteristične reakcije na „pretnju“ demitologizacije: „Dokazujući da su zločini počinjeni dobrovoljno i na vlastitu inicijativu, Goldhagen je uništio mit o zavedenim Nemcima, slepim izvršiocima naređenja“ (Kühner 2010: 69).

Debatu su u Nemačkoj započeli novinari, istoričari i političari, još dok se *Hitlerovi dobrovoljni dželati* nisu pojavili na nemačkom jeziku: jedna istorijska studija jevrejsko-američkog politikologa namah je podstakla takvu kontroverzu da je nemački medijski pejzaž pet meseci pre objavljivanja knjige⁵ već bio preplavljen javnim „izlivima stavova“ prema nesumnjivo „eksplozivnom“ problemu koji je pokrenula. Te javne procene Goldhagenovog dela mahom su bile agresivne kritike (Rensmann 1998: 336) i nisu sudile samo delu nego i, ili možda pre svega, autoru: ukazivalo se na njegovo jevrejsko poreklo, uz makar implicitno osporavanje mogućnosti da

⁵ Toliko je naime prošlo od njenog američkog do njenog nemačkog izdanja, avgusta 1996: Goldhagen 1996a; Goldhagen 1996b.

sin oca koji je preživio Holokaust, štaviše motivisan time, napiše objektivnu knjigu.⁶ Iako se u *Hitlerovim dobrovoljnim dželatima* ona nigde ne iznosi, Goldhagen je optuživan da je zastupnik „teze kolektivne krivice“: čitava njegova studija zbog toga je proglašena „rasističkom“, a on sam – u jednom čudnom i potpunom obrtu – „dahom starozavetnog gneva“ i, utoliko, promotorom „antisemitskih predrasuda“ i obnavljačem „antisemitskog obrasca“ (Kühner 2010: 70). Najzad, zbog uspeha knjige, Goldhagen je optuživan i da je zainteresovan samo za publicitet i zaradu, čime su dakako nastojali da se diskredituju njeni nalazi (Rensmann 2004: 346).

Razume se, dakle, da se takve agresivne reakcije⁷ mogu posmatrati kao izraz socijalnopsihološke odbrane od onoga što se doživljava(lo) kao agresija s druge strane, od „agresije sećanja“ uopšte i naročito od naloga kritičkog ispitivanja krivice nemačkih počinitelaca (Rensmann 1998: 351). Kao što se razume da je bilo i pozitivnih komentara na Goldhagenovu studiju: Folker Ullrich (Volker Ullrich) opisao ju je kao „veoma važnu, knjigu dostojnu rasprave“ (Ullrich 1996:

⁶ Među drugima, Heilbrunn 1996: 3; Markovits 1996: 18; Broder 1996: 58; u blažoj ili sasvim odmerenoj varijanti: Lehnert 1997; Hilberg 1997. Za Goldhagenov (prvi) odgovor tim (ranim) kritičarima videti Goldhagen 1996c.

⁷ Izdašan pregled medijskih reakcija sadrži Schoeps 1996b.

92), a Manfred Rovold (Manfred Rowold) ukazao na to da su Goldhagenove analize značajne za aktuelni antisemitizam, da njegove teze „ne zaslužuju da se ignorišu“, te da smo najzad skupa s Goldhagenom ostavljeni s otvorenim pitanjem „da li se istorijski zreo, konkretno nemački antisemitizam, završio s nacističkim režimom ili je pak preživeo.“ (Rowold 1996: 116) Jednoznačnog zaključka debate, naravno, nije bilo. Ali je bilo efekta: Holokaust i nacistička prošlost izvesno vreme ponovo su postale teme u žiži nemačke javnosti. Kao što su je otvorili, međutim, kontroverzu su mediji ubrzo i istrošili, pa se kasnija rasprava vodila u mnogo mirnijem i opuštenijem tonu od onih prvih, uglavnom negativnih reakcija.

Ali uprkos kritikama – neki bi rekli: baš zahvaljujući njima – interesovanje nikada nije utihnulo. Broj prodatih primeraka *Dobrovoljnih dželata* nastavio je da raste, a predstavljanja Goldhagenove knjige redovno su bila zavidno posećena. Štaviše, „po obimu odjeka“, ta knjiga se zaista može smatrati „najkrupnijom naučno-političkom provokacijom 1990-ih“, a zahvaljujući burnoj reakciji pre svega u Saveznoj Republici Nemačkoj, ali i na internetu, Goldhagen je ubrzo prerastao u „prvu pop zvezdu istraživanja Holokausta“: iako osporavan, postao je amblem

„nemačkog samooptuživanja“ i „prevladavanja prošlosti“; „šarmantni osvetnik“ čija je popularnost rasla ne samo s njegovim brojnim javnim nastupima nego, još i više, s još brojnijim napadima na njega (Kuljić 2002: 171, 179).

Kada je o „struci“ reč, izvesno je da je s Goldhagenovom „provokacijom“ nastupilo akademsko pomeranje istraživačkih prioriteta sa „objektivističkog“ tumačenja počinjenih nacističkih zločina – zbog naredbi, u strahu od kazne, zbog pritiska okoline, konformizma... – na njihove subjekte, počiniocce, obične Nemce sa, doduše, neobičnim „uverenjima“. Neke primedbe Goldhagenu svakako su se pokazale legitimnima, kao što su se i neki njegovi nalazi pokazali kao lucidni uvidi i dragoceni impulsi za dalja istraživanja. O plodnosti debate svedoče i brojne knjige i zbornici koji su potom izdavani o njoj i njenim učincima (na primer, iscrpno, Eley 2000).

Blätter für deutsche und internationale Politik 1997. godine Goldhagenu dodeljuje „Nagradu za demokratiju“. To jeste bio vid javnog priznanja za uspelost izazova koji je uputio (Nemcima), ali ni zbog takve odluke nisu izostale, samo sada u manjoj meri, agresivne, klevetničke i antisemitske reakcije. Bavljenje neprijatnom prošlošću (u Nemačkoj) još uvek je kontroverzno i pobuđuje emocije. I onda, ili možda

naročito onda kada postoji volja za podvlačenjem crte ispod nje (Kühner 2010: 71). Ali gori su od toga, svakako, zaborav i/ili prećutkivanje, naročito ukoliko strateški računaju s nesvesnim odbrambenim mehanizmima.

Utoliko bi se moglo reći da je, uprkos ne uvek primerenom diskursu, debata o Goldhagenu pokazala vitalnost savremene političke kulture Nemačke: neki (ne)obični Nemci bili su spremni da se odupru onoj karakterističnoj sklonosti nacionalne istorije da se, potiskivanjem zločinačke prakse i/ili nekom vrstom kolektivne „autoegalizacije“, pretvori u nacionalističku istoriju (Goldhagen 2000: 124). U tom, možda najširem i možda najznačajnijem smislu, Goldhagen se upisuje u jednu tradiciju ili u jednu protivtradiciju historiografske kritike konzervativnih istoričara, koja veli da su ovi zloupotrebili, retuširali istoriju Nemačke, ne bi li ulepšali ružnu sliku njene ne (tako) davne prošlosti.

Protiv političkih implikacija nastojanja da se bolna prošlost „ostavi iza sebe“ već je ustajao Jürgen Habermas (Jürgen Habermas) znamenitim insistiranjem na tome da je nemački nacionalni identitet neodvojiv od njene istorijske svesti te da bi svaki veliki zaokret u javnom sećanju Nemačke koji bi podrazumevao poricanje i potiskivanje prošlosti umesto suočavanja s njom,

njeno „otpisivanje“ a ne „razradu“, ostavio trag na samorazumevanje Nemaca i imao one političke posledice čiji se simptomi već primećuju u nemačkom javnom životu u vidu sve izraženije ksenofobije. Goldhagen zaoštrava tu raznu odliku „narodnog antisemitizma“ koju su istoričari Holokausta već dokumentovali, a Habermas, upravo u obraćanju prilikom ceremonije uručivanja Nagrade za demokratiju Goldhagenu (Habermas 2001), naglasio: dugotrajno, rasprostranjeno i duboko ukorenjeno (pod)razumevanje rasne superiornosti Nemaca i rasne inferiornosti Jevreja oblikovalo je jedan mentalitet koji je bio nužan, ako ne i dovoljan uslov za nameravani Judeocid. Ali čak i oni rođeni kasnije, koji ne snose nikakvu moralnu krivicu u tom pogledu, imaju odgovornost da rade na takvim elementima nemačke političke kulture i na taj način nastoje da raskinu s takvom prošlošću. Ukoliko to izostane, uveren je Habermas, već desetak godina ranije u tekstu istog naslova kao i obraćanje pri dodeli nagrade Goldhagenu, nemački javni život bi proganjale motivacione snage onih uverenja i stavova koji samo uvećavaju rizik od ponovnog izbijanja rasno zadojenog mišljenja i postupanja – kao što već pokazuju sukobi oko azila i emigracije. Ne manje važno, naprotiv, izostanak bespoštednog

suočavanja s prošlošću bi, najzad, ishodovao poricanjem kolektivne obaveze Nemačke da se iskupi za svoja nepočinstva i svedočio bi o besprizornom nepoštovanju žrtava:

Postoji obaveza koja je naša dužnost u Nemačkoj... da održimo živim, bez iskrivljenja, i ne samo u intelektualnoj formi, sećanje na patnje onih koje su ubile nemačke ruke... Ako treba da izbrišemo to benjaminovsko nasleđe, naši sugrađani Jevreji i sinovi, kćeri i unuci onih koji su ubijeni osećali bi da ne mogu da dišu u našoj zemlji. (Habermas 1989: 233)

Nasuprot mnogo puta ispričanoj i već uobičajenoj priči o suprotstavljanju dimenziji javnog zaborava – da su Nemci decenijama potiskivali sećanje na Holokaust sve dok američka televizijska serija *Holokaust* iz 1979. godine nije otvorila zabrane (detaljnije u Klausen 2003: 15–16) i vodila relativno uspešnom radu na prošlosti u vidu projekata istoričara, javnih spomenika i zvaničnih memorijalizacija – moglo bi se reći da su debate o počinocima i žrtvama, krivici i odgovornosti, zaokupljale istoričare i javnost Nemačke mnogo ranije, čak odmah posle Rata: već od predavanja Karla Jaspersa (Karl Jaspers 1999) iz 1946. godine o pitanju krivice, preko Nirn-

berškog suđenja, suđenja Ajhmanu (Eichmann) i suđenja za Aušvic 1960-ih,⁸ sve do „Spora istoričara“ kasnih osamdesetih o primatu strukturalnih uzroka ili lične odgovornosti za Holokaust.⁹ Knjiga Danijela Goldhagena i kontroverza oko nje smeštaju se skladno u taj niz. Štaviše, naučne rekonstrukcije sećanja na nacističke zločine protiv čovečnosti pokazuju da se (od)uvek ili od početka radilo o/na (nemačkoj) borbi za sećanje i za građansku odgovornost (Schwan 2001; Levy & Sznaider 2001), te da je to sećanje javno artikulirano već 1950-ih na nivou vlasti, crkve i kulture u celini. Naravno, bio je dug i težak put od tog elementarnog priznanja da je Holokaust nemački zločin protiv čovečnosti, do prihvatanja da Treći rajh nije zločinačka aberacija inače uzorne, nemačke nacionalne istorije već, ako ne baš i njen logički kraj, vrhunac (u „transnacionalnoj“ verziji argumenta, kraj prosvetlene moderne uopšte), onda svakako integralni deo te istorije i stoga nemačkog identiteta i naraštaja koji će doći; kao što je dug i težak put doveo do sadašnje (trenutne, privremene?) pobede „onih koji se sećaju nad onima koji su želeli da zaborave“ (McCarthy 2005: 175–176).

⁸ Naravno, najglasovitiji primer te „zaokupljenosti“ jeste Arent 2000.

⁹ O *Historikerstreit*-u videti na jednom mestu, uglavnom, okupljenu dokumentaciju: Augstein et al 1997.

Dakle, nasuprot onima što su uvereni da posle Goldhagena istorija Holokausta mora iznova da se napiše (na primer Dahmer 2009), moglo bi se takođe reći da se njegov pristup upisuje u ipak ne tako oskudnu tradiciju koja antisemitizam vidi kao stožerni faktor Holokausta. Den Dajner (Dan Diner) tako zapaža da su *Hitlerovi dobrovoljni dželati* (samo) najskoriji, najkontroverzniji i najraspravljaniji primer tog istorijskog „narativa“, koji je sa „banalnosti zla“ ponovo preusmerio pažnju na „antisemitske motive izvršilaca“. Međutim, sam narativ je, i u ovoj i u prethodnim varijantama, uvek podešen s obzirom na iskustvo žrtava i odgovara koncepciji koju je oblikovalo jevrejsko sećanje: dugotrajni jevrejski doživljaj antijevrejskog sentimenta područuje se s gledištem da je Holokaust počinjen s predumišljajem. Takav pristup, zaključuje Dajner, onda neizbežno mora da se plati artikulisanjem „naracije u formi podneska tužioca“. Stoga Goldhagenova (re)konstrukcija Holokausta iz duboko ukorenjenog i dugotrajnog nemačkog istrebljivačkog antisemitizma, ne bi li naglasila ekstremnu mržnju koja je navodno animirala počinioce, mora selektivno da se usredsredi na one specifične događaje u kojima su ubice i žrtve bile u neposrednoj fizičkoj blizini:¹⁰ detaljno su opisani masakri rezervnih

¹⁰ Takvo usredsređivanje ima i svoje „empirijske“ nastavljace.

policijskih bataljona i marševi smrti u završnoj fazi rata. S istog razloga, međutim, Goldhagen se naglašeno uzdržava od opisa „Konačnog rešenja u njegovom užem smislu“: od slike proizvodne trake trovanja plinom miliona Jevreja, od organizacije masovne likvidacije zasnovane na podeli rada i na tehničkoj racionalizaciji, od nesumnjivo one vrste industrijskog ubijanja koje ne zahteva nikakvo emotivno učešće (Diner 2000: 181). To nalaz da je antisemitizam sam sobom dovoljno objašnjenje motiva počinitelaca čini spornim. Nesporan međutim ostaje heuristički značaj Goldhagenove orijentacije:

Zaista, pristup koji ilustruje Goldhagen zamagljuje razlike između neuporedivih slojeva motivacije antijevrejskih postupaka. Neki izvršioци masovnog ubistva bez sumnje su postupali u skladu s tradicionalnom odvratnošću prema Jevrejima. Drugi – bez obzira na njihova najdublja uverenja – u skladu s nacističkom ideologijom u kojoj su se Jevreji

Yahad In-Unum, francuska organizacija koju su u Parizu 2004. godine osnovali tamošnja rimokatolička i jevrejska zajednica, neposredno se teorijski oslanjajući na Goldhagenov ali i na Brauningov pristup, realizuje projekt „Holocaust by Bullets“: lociranje masovnih grobnica jevrejskih žrtava nacističkih mobilnih jedinica za ubijanje, pogotovo *Einsatzgruppen*, u Ukrajini, Belorusiji, Rusiji, Poljskoj, Letoniji, Rumuniji i Moldaviji.

uveliko pojavljivali kao ovaploćenje neprijatelja. Ali vrlo je mnogo i onih koji su iskoristili Jevreje ili jevrejsko pitanje, i njegovu ideološku važnost za režim, kao kartu za napredovanje – oportunizam ili karijerizam koji je, u svakom društvu, uvek nemoralan. Antisemitizam uverenjā koji Goldhagen pribira za svoj argumentativni juriš previše je nestalan da bi poslužio kao jedinstveno mapiranje puta za Aušvic. Bez obzira na takve rezerve, Goldhagen nudi dragocen doprinos daljem toku istraživanja Holokausta, izazivajući čitaoce i istraživače na veoma zadocnelu preorijentaciju perspektive. Njegova knjiga predstavlja odgovor na dominantnu tendenciju u istoriografiji Holokausta da se preskoči prošlost jevrejskih žrtava, u onom njihovom egzistencijalnom i istorijskom statusu žrtava koje su izabrane za smrt samo zato što su bili Jevreji. (Diner 2000: 182)

* * *

Ako želite da shvatite rasizam, proučavajte belce, a ne crnce. Ako želite da razumete mizoginiju, proučavajte muškarce, ne žene. Ako želite da shvatite antisemitizam, proučavajte ne-Jevreje, a ne Jevreje. (Wieseltier 2001: 32)

Tako u „Završnim komentarima“ vašingtonskog sučeljavanja Brauninga i Goldhagena Lion Vizeltjer (Leon Wieseltier) potkrepljuje i poentira zaključkom da Goldhagen odlično pogađa i razume opasnost da se predrasude objašnjavaju upućivanjem na predmet predrasuda. Počinioci su presudni za razumevanje zločina – već i zbog samih žrtava. U tom smislu, i doduše samo u tom smislu, Jevrejin je ličnost koju drugi definišu kao Jevrejina. Tu Sartrovu (Sartre) sugestiju (Sartre 2009) Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman) spremno prihvata i – prevodeći takvo definisanje kao „čin reduktivne selektivnosti“, kao isticanje jedne i obezvređivanje svih drugih osobina ličnosti, kao izdvajanje određene pripadnosti kao jedino bitno – okreće je ne protiv Goldhagenove usmerenosti na počinioce, nego, odobravajući je, protiv interpretacije njihovih motiva.

Upravo zbog toga što predrasude, što činovi reduktivne selektivnosti i prateći stavovi prema Jevrejima nisu dovoljni da objasne postupanje „dželata“, Bauman smatra presudno važnim da se „prihvati i zapamti kako su mnogi deklarirani antisemiti odbili da sarađuju s počiniocima Holokausta, dok su redovi počinitelja bili puni građana koji poštuju zakon, kao i disciplinovanih funkcionera lišenih ma kakve posebne zle volje prema Jevrejima“; da je „deportacija Jevreja“,

kako je glasio zvanični eufemizam za uništenje evropskog Jevrejstva, proistekla iz „sveobuhvatnog, drskog plana posvemašnjeg *Übersiedlung*-a, vizije evropskog kontinenta prema kojoj će gotovo svi biti transportovani sa njihovog sadašnjeg, kontingentnog mesta, u prostor gde im bude zapovedeno da budu“; da je istrebljenje Jevreja zamislila – u okviru totalnog „čišćenja sveta“ koje je obuhvatalo i mentalno deficijentne, fizički hendikepirane, ideološki devijantne i seksualno neortodoksne – „država koja je dovoljno moćna i dovoljno imuna na svaku opoziciju da sebi priušti takve totalne planove i sprovede ih bez straha od delotvornog protivljenja“ (Bauman 2000: 15–16). Zbog tog globalnog državnog (master) planiranja, zbog tog distopijskog inženjeringa koji je imao dovoljno institucionalne podrške, Bauman zapaža da su verzije Holokausta kakva je Goldhagenova, kao priče o dobrovoljnim i jevrejomrzačkim pomagačima Hitlera, „plod koji je uzgajan u ukletoj kući“:

To da su neki učesnici u masovnom ubistvu uživali u svojoj ulozi u zločinu, bilo zbog svojih sadističkih sklonosti bilo zbog svoje mržnje prema Jevrejima, ili s oba razloga istovremeno, nije, naravno, Goldhagenova fantazija (ali nije ni otkriće). Uzimanje te

činjenica, međutim, kao objašnjenja Holokausta, kao njegove središnje tačke ili najdubljeg značenja, govori mnogo o duhovima koji proganjaju kuću, dok odvrća pažnju od onoga što je najokrutnija istina tog genocida i što je još uvek najlekovitija lekcija koju naš ukleti svet može naučiti iz skorašnje istorije, čiji je glavni događaj Holokaust. Poenta je da je na svakog zlikovca Goldhagenove knjige, na svakog Nemca koji je ubio svoje žrtve sa zadovoljstvom i entuzijazmom, bilo desetine i stotine Nemaca i ne-Nemaca koji su doprineli masovnom ubistvu ne manje delotvorno bez ikakvog osećanja za svoje žrtve i prirodu dejstava u koje su uključeni. Poenta je takođe da, iako prilično dobro znamo da predrasuda pretili čovečnosti i čak znamo kako da se protiv nje borimo i kako da ograničimo bolesne namere ljudi koji su zatrovani njome, malo znamo o tome kako ukloniti pretnju ubistvom koje se maskira u rutinsko i bezosećajno funkcionisanje uređenog društva. (Bauman 2000: 16)

„Struktura“ zakonito uzvraća udarac. Ali ni „ideje“ se ne daju. Posle Goldhagenove knjige, smatraju njene apologete, ne samo da je teško poricati „kauzalnu vezu“ njih i genocida, nego

se ne može više zaobići ni „odgovornost kulture“ i, uopšte, prethodno relativizovana „etička dimenzija u razmatranju Holokausta“. Materijalistička tumačenja Holokausta nepovratno su se osramotila jer

tokom Holokausta nisu strukture ubijale strukture. Ljudi su ubijali ljude. [...] Žrtve vide i čuju svoje ubice, a ubice vide i čuju svoje žrtve. Masakri su motivisani apstrakcijama, ali masakri nisu apstraktni. Ljage koje oni ostavljaju nisu samo metaforične. (Wieseltier 2001: 32)

Počinioce masovnih ubistava, pokolja, patnji, pokreću ipak „mehanizmi“ koji nisu strukturni. Oni su radije vezani za ideologije i za vrednosti, za viđenja drugih ljudi i sveta, naročito za uverenja u pogledu „primerenog“ ophođenja prema žrtvama i kazni koje one tobože pravedno zaslužuju, naposletku i sažeto, za predrasude i za mržnju: „Masovna ubistva ne počinju apstraktnim strukturama ili psihološkim pritiscima, već u umovima i srcima muškaraca i žena“ – dopisuje jedanaest godina po objavljivanju *Dobrovoljnih Hitlerovih dželata* sam Goldhagen (2009: 216). On će tu, u knjizi šireg i aktuelnijeg zahvata, ali jednako gromopucatelnog naslova – *Gore*

od rata: genocid, eliminacionizam, tekući napad na čovečnost – otvorenije i preciznije izložiti razloge protiv objašnjenja „strukturama“. Postoje mnoge konceptualne i empirijske osnove da se odbace sva „konvencionalna objašnjenja“ kao „beznadežno pogrešna“, i dalje je u tom pogledu beskompromisan, ali sada dodaje i još neke argumente koji bi da ukažu na protivrečan karakter već i takvih nastojanja. Ako se, naime, pod „strukturom“ podrazumeva život pod posebnim režimom ili položaj čuvara u logoru, ona ne može da objasni postupke počinilaca – budući da „strukturna objašnjenja poriču da takav odnos postoji“: ona smatraju da je za generisanje postupaka ličnosti u suštini nevažno šta je u njenoj glavi, da „političke ili društvene strukture institucija ili okolnosti“ neizbežno proizvode ponašanje ljudi (Goldhagen 2009: 194). Osim toga, nikada nije reč o strukturi, već u množini, o strukturama.

[P]rinuda, autoritet, društvenopsihološki pritisak i pripadanje birokratiji različite su vrste struktura. Kao strukturne snage uopšte, one dakle ne mogu objasniti varijacije u onome što moraju da objasne – zato što *konstantna* snaga ili uticaj ne može biti uzrok *nekonstantnih* ili *promenljivih* postupaka ili ishoda. Prema

tome, sama struktura, koja je nepromenljiva, ne može da objasni mnoge varijacije eliminatorskih izgreda. (Goldhagen 2009: 195)

Ili je alternativa lažna. Ili je čitava rasprava Goldhagena i Brauninga, poklonika strukture i poklonika uverenja kao pokretačkih sila ne samo Holokausta nego istorije uopšte, samo pitanje akcenta, odnosno (pre)naglašavanja. Ne radi li se (i) ovde tek o nijansiranju značaja ne suprotstavljenih, već paralelnih uzroka pretvaranja običnog čoveka u genocidnog ubicu? Možda je, dakle, moguća srednja, odmerena pozicija, što će reći pozicija s (pravom) merom, koja ne bi bila isključiva u pogledu samo jednog ili samo jednog ključnog faktora koji je motivisao Holokaust, ali se ne bi ni razvodnila u složaj multifaktorske analize koja više zamračuje nego što razjašnjava stvar i, u najboljem slučaju, distribuira, a u gorem skida odgovornost s počinilaca. Čini se da su tumačenja Sola Fridlendera (Saul Friedländer) najbliža toj pomiriteljskoj, ali ne i ispraznoj intonaciji, jednoj ne srednjoj poziciji nego negaciji obe predložene. On naime smatra da ponašanje mnogih običnih nemačkih vojnika, policajaca i civila prema Jevrejima koje su susretali, zlostavljali i ubijali nije nužno bilo posledica duboko ukorenjene i, istorijski samo Nemcima

svojevrsne, antijevrejske strasti, kao što tvrdi Goldhagen. Ali s druge strane, ono nije bilo ni posledica društvenopsiholoških podsticaja, ograničenja i kolektivnih dinamičnih procesa nezavisnih od ideoloških motiva, kao što sugerirše Brauning. Nacistički sistem je, veli Fridlender,

stvorio „antijevrejsku kulturu“, delimično utemeljenu na istorijskom nemačkom i evropskom hrišćanskom antisemitizmu, ali osnaženu svim sredstvima koja je režim imao na raspolaganju i podignutu na jedinstven nivo intenziteta, što je imalo direktan uticaj na kolektivno i individualno ponašanje. „Obični Nemci“ su možda imali nejasnu svest o tom procesu, ili su, što je verovatnije, usvajali antijevrejske predstave i uverenja ne uviđajući da je posredi ideologija koju je državna propaganda raspirivala svim raspoloživim sredstvima. (Fridlender 2013: 23)

U svakom slučaju, „[p]rofesori Goldhagen, koji je toliko kritičan prema mom delu, i sam je na kraju postao meta“, piše Kristofer Brauning u „Pogovoru“, koji je šest godina nakon objavljivanja prvog izdanja *Običnih ljudi* „zaslužila Goldhagenova kritika ove knjige i kontroverza koja je usledila povodom njegovog dela“ (Brauning

2004: 277). Tamo Brauning, možda neočekivano, a svakako s dozom rezigniranog pesimizma, zaključuje da bismo živeli u boljem svetu kada bi Goldhagen bio u pravu, da bi veoma ohrabrialo kada bi zaista bio slučaj da tek mali broj društava ima „dugotrajne kulturno-spoznajne preduslove za izvršenje genocida“, te da ga „režimi mogu počinuti samo kada je narod jedinstven u vezi s pitanjem njegovog prioriteta, pravednosti i neophodnosti“. Brauningova „bojazan“ je, međutim, „da živimo u svetu u kome su rat i rasizam sveprisutni, u kome su sposobnosti države za mobilizaciju i legitimisanje sve veće, u kome lična odgovornost ima sve manji značaj zahvaljujući specijalizaciji i birokratizaciji, i u kome okruženje vrši strahovit pritisak na ponašanje i postavlja moralne norme“, u svetu u kojem će „moderne države koje žele da počine masovna ubistva retko omanuti u svojim naporima da podstaknu ‘obične ljude’ da postanu njihovi ‘dobrovoljni dželat’“ (Brauning 2004: 321).

To strahovanje, blago rečeno, zvuči zasnovano i uverljivo. I možda predstavlja ključni doprinos debate: ponovno otvaranje, galvanizovanje i zaoštrena preformulacija onog starog, neugaslog, možda neugasivog pitanja kako je Holokaust uopšte bio moguć, kako su ljudi, kako je običan čovek, to mogao da učini ili čak i dopusti

da se učini? I može li se zločin ponoviti, upravo imajući u vidu odgovornost „običnih ljudi“ koji su ga već počinili? I sasvim individualizovano, ne radi li se o opomeni, upozorenju, Braunin-govom koliko i Goldhagenovom, da svako, pod određenim okolnostima, može postati zločinac, genocidni ubica?

Izgledalo je da je Goldhagen u tom pogledu napisao potpuno „mračnu knjigu“, da je teško i zamisliti opise i tezu koji bi predstavljali mrač-niju sliku toga šta čovek, šta narod, ako se tako hoće, može učiniti, za šta je kadar samo ako je dovoljno intoksikovao doktrinom koja to oprav-dava. Ali, pita se i Vizeltjer, „nije li stvarnost još mračnija nego što on misli“:

Iz Holokausta izvlačim zastrašujuću lekciju o snalažljivosti zla. Zlo napreduje promišljeno i nepromišljeno, smisleno i besmisleno, samo i u društvu, unapred prema planu i prema okolnostima, trezno i pijano, s grižom save-sti i bez nje. Ono se rasplamsava oko naci-onalnih granica, ali ga neće ograničiti naci-onalni karakter. Ono se pronalazi i njemu se uči. Ono je monokauzalno i multikauzalno. Ono neće ostati dugo prikovano za jedno mesto, u teoriji ili u praksi. Nijedan njegov izraz neće ga iscrpiti. Ono je samo sobom

dokaz onog aspekta života koga se čovek mora najviše bojati – aspekta univerzalizma. (Wieseltier 2001: 32)

Univerzalnost, jednako koliko i banalnost zla jeste ono zastrašujuće: zlo je tek ona agresija koju „počinilac smatra opravdanom“, a opravdanje pronalazi u nekoj „snažnoj normativnoj osnovi“ koja mu omogućuje da „iz ubeđenja čini ono što je po moralnim kriterijumima zločin“. Nacisti su tu osnovu pronašli u predstavi o Jevrejima, a sasvim obični Nemci, voljno ili nevoljno, zdušno ili rutinski, sledili su je i postali počinioци genocida. Teško se može izbeći utisku da je, uprkos nemačkoj posebnosti, reč o poopštivom modelu i da on svedoči o opasnosti „normalizacije svakog patriotskog genocida“. Tako Todor Kuljić izražava sumnju da će Goldhagenova knjiga biti „opomena balkanskoj političkoj kulturi i šovinističkom genocidu malih balkanskih naroda“, budući da bi reakcija na izazov koji je uputila morao podrazumevati sistematičnu i organizovanu naučnu kritiku „pogubnog ‘patriotskog’ šovinizma vlastite, a ne tuđe nacije“ (Kuljić 2002: 176, 201–202). Dok to ne bude slučaj, ili pošto se to neće slučiti, preostaje nam da se prepuštimo nemačkom razračunu sa sopstvenom prošlošću, te produktivnim asocijacijama i ana-

logijama koje se iz njega mogu crpsti. Njih međutim možda i bolje od nas već uveliko zapažaju oni autori koji su taj posao prethodno obavili na „terenu“ Holokausta kao „emblematičnom slučaju masovnih pokolja našeg doba“ (Goldhagen 2009: 48, 93–104, 171–184, 345–347, 452–468).

Nada Banjanin Đuričić i Predrag Krstić

LITERATURA

Ackerman, Josef (1970), *Heinrich Himmler Als Ideologe*, Goettingen: Musterschmidt.

Aly, Götz & Susanne Heim (1991), *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg: Hoffman & Campe.

Arent, Hana (2000), *Eichmann u Jerusalemu*, Beograd: Samizdat B92.

Aschheim, Steven E. (2001), *In Times of Crisis: Essays on European Culture, Germans, and Jews*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Augstein, Rudolf, Karl Dietrich Bracher, Martin Broszat, Jürgen Habermas & Joachim C. Fest (1997), „*Historikerstreit*“: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Munich: Piper.

Baruch, Chava (2015), „The Educational Philosophy of Yad Vashem“, *Topola 1* (1): 227–236.

Bauman, Zygmunt (2000), „The Holocaust's Life as a Ghost“, u: Robert Fine & Charles Turner (prir.), *Social Theory After the Holocaust*, Liverpool: Liverpool University Press, str. 7–18.

Benz, Wolfgang (2004), *Was ist Antisemitismus?*, München: C. H. Beck.

Berding, Helmut (1988), *Moderner Antisemitismus in Deutschland*, Stuttgart: E. Klett.

Berenbaum, Michael (2001), „Introduction“, u: Daniel J. Goldhagen, Christopher R. Browning, Leon Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary Men“ Debate. Selections from the Symposium, April 8, 1996*, Washington, D.C.: United States Holocaust Research Institute, treće izdanje, str. i–iii.

Bergmann, Werner (2002), *Geschichte des Antisemitismus*, München: C. H. Beck.

Brauning, Kristofer (2004), *Obični ljudi. 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Beograd: Fabrika knjiga.

Brauning, Kristofer (2007), „Konačno rešenje u Srbiji – *Judenlager* na Sajmištu. Studija slučaja“, *Hereticus* 1: 172–197.

Browning, Christopher (1983), „The Final Solution in Serbia: The Semlin *Judenlager* – A Case Study“, *Yad Vashem Studies* 15: 55–90.

Broder, Henryk M. (1996), „Ich bin sehr stolz“, *Der Spiegel*, 20. maj: 58–59.

Claussen, Detlev (1988), „Vom Judenhass zum Antisemitismus: Einleitungssessay“, u: Detlev Claussen (prir.), *Vom Judenhass zum Antisemitismus: Materialien einer verleugneten Geschichte*, Darmstadt: Luchterhand, str. 7–46.

Dahmer, Helmut (2009), *Divergenzen. Holocaust, Psychoanalyse, Utopia*, Münster: Westfälisches Dampfboot.

Diner, Dan (2000), *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*, Berkeley: University of California Press.

Eley, Geoff (prir.) (2000), *The Goldhagen Effect: Memory, Nazism – Facing the German Past*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Finkelstein, Norman (2000), *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, New York: Verso.

Fridlender, Sol (2013), *Godine istrebljenja. Nacistička Nemačka i Jevreji, 1939–1945*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Goldhagen, Daniel Jonah (1996a), *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Little Brown.

Goldhagen, Daniel Jonah (1996b), *Hitlers willige Vollstrecker: Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, Berlin: Siedler.

Goldhagen, Daniel Jonah (1996c), „Motives, Causes and Alibis: A Reply to my Critics“, *New Republic*, 23. decembar: 37–45.

Goldhagen, Daniel Jonah (2009), *Worse Than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*, New York: Public Affairs.

Goldhagen, Danijel Jona (1998), *Hitlerovi dobrovoljni dželatili. Obični Nemci i Holokaust*, Beograd: Radio B92.

Goldhagen, Danijel Jona (2000), „Model Savezne Republike Nemačke“, *Nova srpska politička misao* 7 (1/2): 123–133.

Habermas, Jürgen (1989), „On the Public Use of History“, u: Jürgen Habermas, *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, str. 229–240.

Habermas, Jürgen (2001), „On the Public Use of History“, u: Jürgen Habermas, *The Postnational Constellation*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, str. 26–37.

Heilbrunn, Jacob (1996), „Laut und stolz: Ein Treffen mit dem Vater von Daniel Jonah Goldhagen“, *Der Tagesspiegel*, 4. jun: 3.

Hilberg, Raul (1997), „The Goldhagen Phenomenon“, *Critical Inquiry* 23 (4): 721–728.

Jaspers, Karl (1999), *Pitanje krivice*, Beograd: K. V. S.

Kamenetsky, Christa (1984), *Children's Literature in Hitler's Germany: The Cultural Policy of National Socialism*, Athens, Ohio: Ohio University Press.

Kautz, Fred (2008), *The German Historians: „Hitler's Willing Executioners“ and Daniel Goldhagen*, Montreal: Black Rose.

Klausen, Detlef (2003), *Granice prosvetiteljstva. Društvena geneza modernog antisemitizma*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Kühner, Thomas (2010), *Antisemitismus in Deutschland: Zum Wandel eines Ressentiments im öffentlichen Diskurs*, Hamburg: Diplomica.

Kuljić, Todor (2002), „Goldhagen – debata: o kolektivnoj i ličnoj krivici“; u: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, str. 169–204.

Leggewie, Claus & Erik Meyer (prir.) (2005), „Ein Ort, an den man gerne geht“. *Das Holocaust-Mahnmal und die deutsche Geschichtspolitik nach 1989*, München: Carl Hanser.

Lehnert, Herbert (1997), „Was wir von Goldhagen lernen können“, *German Quarterly* 10 (1): 57–64.

Levy, Daniel & Nathan Sznajder (2001), *Erinnerung im Globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Markovits, Andrei S. (1996), „Ueber das Unbehagen der Deutschen: Eine Antwort auf die eifrigen Kritiker der Studie ‘Hitler’s Willing Executioners’“, *Die Frankfurter Rundschau*, 15. jun: 18.

McCarthy, Thomas (2005), „Vergangenheitsbewältigung in the United States: On the Politics of the Memory of Slavery“, u: Max Pensky, *Globalizing Critical Theory*, Lanham, Maryland: Row-

man & Littlefield, str. 138–164.

Pfahl-Traughber, Armin (2002), *Antisemitismus in der deutschen Geschichte*, Opladen: Leske & Budrich.

Piper, Ernst (prir.) (2001), *Gibt es wirklich eine Holocaust-Industrie?*, Zurich: Pendo.

Reemtsma, Jan Philipp (2005), *Folter im Rechtsstaat?*, Hamburg: Hamburger Edition.

Rensmann, Lars (1998), *Kritische Theorie über den Antisemitismus. Studien zu Struktur, Erklärungspotential und Aktualität*, Berlin: Argument.

Rensmann, Lars (2004), *Demokratie und Judenbild. Antisemitismus in der politischen Kultur der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Rowold, Manfred (1996), „Das ganze deutsche Volk als Hitlers williger Scharfrichter?“, *Die Welt*, 17. april: 116.

Sartr, Žan-Pol (2009), *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Beograd: Paideia.

Schoeps, Julius H. (1996a), *Deutsch-jüdische Symbiose oder die mißglückte Emanzipation*, Bodenheim & Mainz: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Schoeps, Julius H. (prir.) (1996b), *Ein Volk von Mördern?: Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg: Hoffmann & Campe.

Schwan, Gesine (2001), *Politics and Guilt: The Destructive Power of Silence*, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.

Seymour, David M. (2007), *Law, Antisemitism and the Holocaust*, Abingdon & New York: Routledge-Cavendish.

Shandley, Robert R. (1998), *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate*, Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press.

Steinberger, Petra (prir.) (2001), *Die Finkelstein-Debatte*, Munich: Piper.

Surmann, Rolf (prir.) (2001), *Das Finkelstein-Alibi*, Cologne: Papyrossa.

Ullrich, Volker (1996), „Hitler's Willing Executioners – A Book That Provokes New Historical Dispute“, *Die Zeit*, 12 april: 92.

Wieseltier, Leon (2001), „Final Comments“, u: Daniel J. Goldhagen, Christopher R. Browning, Leon Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary Men“ Debate. Selections from the Symposium, April 8, 1996*, Washington, D.C.: United States Holocaust Research Institute, treće izdanje, str. 31–34.